

УКРАЇНСЬКІ СКАНСЕНИ ЯК КОМПЛЕКСНА ФОРМА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Термін «скансен» шведського походження у сучасному розумінні означає архітектурно-етнографічний музей просто неба. Визначена цим терміном форма охорони і популяризації народної культурної спадщини була започаткована в скандинавських країнах наприкінці XIX ст. та згодом набула поширення в усьому світі. Серед них існуючих численних музеїв просто неба, що відрізняються обсягами експозицій, характером та методами засадами їх організації, досить відомими стали скансени в Стокгольмі (Швеція), Осло (Норвегія), Бухаресті (Румунія), Талліні (Естонія), Ризі (Латвія), Архангельську, Суздалі, на о. Кіжі (Російська Федерація), Букріку (Бельгія), Санокі (Польща), Тбілісі (Грузія) та ін.

В Україні перша спроба створення музею просто неба відноситься до 30-х років XX ст. 1930 року з ініціативи відомого українського вченого І. Свенціцького та стараннями мистецтвознавця М. Драгана до Львова була перевезена бойківська церква Св. Миколая з с. Кривки. Однак з різних обставин задум створення Львівського скансена на той час не вдалося втілити у життя.

Музеєфікація пам'яток традиційної культури, зокрема творів народної архітектури, набула актуальності в Україні наприкінці 60–70-х років минулого століття у зв'язку з активізацією перебудовчих процесів на селі. Така форма охорони пам'яток як музеї народної архітектури і побуту базувалася на перенесенні характерних зразків традиційного будівництва та їх суміщення в експозиційні комплекси на вільних від забудови територіях. Саме система музеєфікації об'єктів народної архітектурної спадщини та створення в Україні музеїв просто неба у Києві, Переяславі-Хмельницькому, Львові, Ужгороді та Чернівцях загалом на той час була визнана найбільш прийнятною формою збереження численних, приречених на знищення, зразків матеріальної народної культури.

Історія вичищення скансенів будівництва, методика формування архітектурно-етнографічних експозицій та реставрації пам'яток-експонатів певною мірою увісвітлена в низці наукових праць українських вчених, зокрема З. Гудченко, С. Верговського, А. Данилюка, Л. Прибегі, Г. Скрипник, В. Шмельова та ін. [1]. Проте всебічного розгляду й аналітичного осмислення з пам'яток охоронного погляду така форма збереження об'єктів архітектурної спадщини як музеї просто неба в Україні не отримала, а відтак належним чином й не оцінена за своєю сутністю.

Одним з перших скансенів, створених в Україні, став Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту. Його експозиція, формування якої здійснено з ініціативи відомого пам'яток охоронця М. Сікорського, займає територію понад 30 га й була відкрита для відвідувачів 1964 року. Тут загалом зібрано понад 140 традиційних архітектурних споруд з сіл Середньої Наддніпрянщини. Побудова архітектур-

*Церква св. Юрія з с. Андруші. 1968.
Музей народної архітектури та побуту
в Переяславі-Хмельницькому*

*Миколаївська церква з с.Кривка Львівської обл. 1763.
Музей народної архітектури та побуту у Львові*

ної експозиції відображає вуличний устрій сільської забудови регіону, а в системі дворівнявколоошатних побілених хат з солом'яними дахами розміщені різного призначення господарські споруди – комори, повітки, клуні тощо. Наповнені автентичними традиційними предметами побуту, зразками одягу та народних ремесел, інтер'єри хат яскраво розкривають характер життя та культуру українського села рубежу XIX – XX ст.

Серед інших пам'яток, експонованих в музеї, привертають увагу численні відвідувачів кілька храмових споруд, кузня, корчма, церковно-приходська школа, гамазей тощо.

Суттєво доповнюють експозицію Переяслав-Хмельницького скансену понад десять вітряних млинів («вітряків») – таких характерних споруд краєвиду українського села XIX ст.

На відміну від Переяслав-Хмельницького скансену, котрий за типологічними ознаками відноситься до типу регіональних, Львівський музей народної архітектури та побуту, формування експозиції якого було відновлено наприкінці 60-х років минулого століття, віддзеркалює традиції ряду історико-етнографічних регіонів Західної України: Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, Західного Поділля, Волині, Буковини, Опілля та Закарпаття.

Ландшафтні особливості Шевченківського гаю у Львові, де розташована експозиція скансену, дозволили створити мальовниче тло для майже 150 пам'яток народного будівництва. Невеликі регіональні музейні творення, сформовані з характерних житлових, господарського призначення та громадських споруд, своєрідною цілісною низкою визначають експозиційний маршрут для відвідувачів. У поєднанні з представленими в інтер'єрах споруд оригінальними предметами домашнього вжитку, зразками традиційного одягу, господарським реманентом та знаряддям праці пам'ятки архітектури формують характерне середовище, завдяки якому розкривається достовірна картина життя та побутової культури селян кожного окремого регіону й карпатського краю загалом.

Формування архітектурно-етнографічної експозиції простонеба Закарпатського скансену, що займає відносно невелику, всього 3,5 га територію біля підніжжя Ужгородського замку, було розпочато 1965 року.

Понад 20 пам'яток народного будівництва – хати, господарські будівлі, водяний млин, кузня, корчма, церква, – перевезених з різних куточків області, розповідають про самотні архітектурно-будівельні традиції селян Закарпаття: гуцулів, бойків, лемків, долинян. Тут немає чіткого поділу експозиції на історико-етнографічні регіони. Селянські двори, виходячи з ландшафтних особливостей території, розмістились вздовж експозиційного маршруту і разом з громадськими спорудами становлять просторову структуру музею. Архітектурні витвори експонуються як комплексі з іншими предметами традиційної матеріальної культури. В інтер'єрах розміщені автентичні зразки побуту, господарський реманент тощо.

Композиційно домінують експозиції Ужгородського скансену ставхрамізс.Шелестове, шедевр української монументальної дерев'яної архітектури XVIII ст., що відноситься до так званої лемківської школи народного зодчества.

Наприкінці 90-х років минулого сторіччя скарбниця народної архітектурної спадщини України поновила ще одним музеєм простонеба – Чернівецьким скансеном, покликаним забезпечити збереження та популяризацію народного зодчества і предметів побуту буковинців.

Особливості історичного розвитку, природне середовище краю безперечно позначились на народній архітектурі та побуті селян.

Зберігаючи в своїй основі загальноукраїнські риси, традиційна архітектура Буковини характеризується певними відмінностями. В межах регіону розрізняють народне зодчество Придністров'я, Підгір'я, центральної частини Буковини. Відповідно здійснюється структурна побудова архітектурно-етнографічної експозиції буковинського скансена. З урахуванням ландшафтних особливостей території на околиці Чернівців шляхом суміщення традиційних споруд, що були виявлені в окремих селах краю, відтворена просторова структура типових для XIX ст. селянських дворів. Єдність принципів архітектурно-художнього вирішення будівель, їх стилістична схожість у межах локальної місцевості дозволяють поєднати розрізнені об'єкти в цілісну експозиційну утворення.

Одним з найбільших скансенів не тільки України, а й Європи є Музей народної архітектури та побуту в Києві. Його експозиція, що розмістилася на околиці Голосіївського лісу, займає територію близько 150 га й нараховує понад 350 пам'яток народного зодчества.

Створення Державного музею народної архітектури та побуту в Києві офіційно бересвій відлік від 29 лютого 1969 року, коли ініціативи щойно заснованого Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і клопотаннями Міністерства культури, Академії науки та Держбуду Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову «Про створення Державного музею народної архітектури та побуту УРСР». А перші кроки на шляху створення музею просто неба в Києві були розпочаті ще 1967 року групою відомих науковців, серед яких слід згадати архітекторів П. Юрченка, Г. Логвина, П. Костирка, В. Самойловича та багатьох інших, які започаткували розробку програм майбутньої архітектурно-етнографічної експозиції та розпочали пошуки місця її розташування на околицях м. Києва.

На початку 1969 року таке місце було визначене біля с. Пирогів, а Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР розроблена програма архітектурної експозиції музею. На цій основі у 1970 році Київський науково-дослідний проектний інститут містобудування й розпочав розробку генерального плану музейного комплексу, в наступному доопрацьованому в проектному інституті Укр. НДПЦівільсьбуду.

Хата з Київщини. XIX ст. Музей народної архітектури та побуту в Переяслові-Хмельницькому

Комплекс двору з с. Крайнекове Закарпатської обл. Музей народної архітектури та побуту у Львові

*Миколаївська церква з с.Дорогинка Київської обл. 1600.
Національний музей народної архітектури
та побуту в Києві*

скансена здійснили В. Сікорський, В. Стамов, В. Баранько, С. Верговський, Л. Прибега, В. Романов, С. Смолінський, М. Ходаківський, П. Лошак, Б. Лук'янчук, В. Шмельов, В. Красенко та інші. Виявлення і відбір архітектурних експонатів, їх натурні дослідження, фіксація, розробка проектно-реставраційної документації, формування характерного традиційного середовища з перевезених пам'яток, облаштування інтер'єрів та одночасне створення просторового ансамблю в сьому музейного утворення впродовж багатьох років визначалося основною колективною працею названих фахівців.

Насьогодні Державний музей народної архітектури та побуту України в селищі Пирогів є одним з найвідоміших скансенів світу.

В основу формування експозиції музею покладено ідею комплексного показу об'єктів традиційної культури. Відповідно, з урахуванням особливостей відведеної для будівництва ділянки, архітектурно-планувальної просторової структури музею, принципий метод формування експозиції визначалися системою історико-етнографічного районування народної культури України. Важливою передумовою такого підходу до створення експозиції була й та обставина, що для народної творчості характерна регіональна спільність й усталеність культурних традицій, у тому числі архітектурно-будівельних.

Ці фактори й зумовили ствердження відповідних засад побудови експозиції – розміщення пам'яток народного зодчества за регіональними ознаками у вигляді своєрідних «поселень», скомпонованих із садиб та окремих споруд. Кожне таке утворення покликане репрезентувати архітектурно-будівельні традиції і побутову культуру селян відповідної історико-етнографічної зони України: Середньої Наддніпрянщини, Полтавщини і Слобожанщини, Полісся, Поділля, Карпат та Півдня України.

Тобто, експозиційну територію, згідно з етнографічним зонуванням, поділено на шість секторів. Кожний сектор являє собою композиційно завершений фрагмент традиційної забудови українського села XIX – початку XX ст. і складається з найбільш характерних селянських дворів, а також поєднує традиційні громадські та виробничі будівлі. Водночас традиційне архітектурне середовище доповнюють зібрані характерні предмети селянського побуту, зразки народного одягу, знаряддя праці, вироби народних ремесел тощо.

Прикрасою такої композиційними акцентами зональних експозицій київського скансена стало чимало врятованих визначних пам'яток дерев'яної храмової архітектури як, наприклад, Михайлівська церква (1600 р.) з с. Дорогинка Київської обл., Покровська церква (1792 р.) з

Одночасно з початком формування архітектурної експозиції в 1970 році для забезпечення натурних досліджень, розробки проектно-реставраційної документації та виконання реставраційних робіт на об'єктах традиційного будівництва, що відбиралися для формування експозиції, в системі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури створюється Республіканське спеціальне будівельно-реставраційне управління.

До розробки генерального плану музею та створення його архітектурної експозиції було залучено великий загін архітекторів, серед яких значний внесок у формування архітектурно-етнографічного образу

с. Плоске Закарпатської обл., церква Св. Параскеви (1742 р.) із с. Зарубинці Черкаської обл.

Роль композиційної домінантими зую, навколо якої компонується регіональні утворення, виконує розміщена на пагорбі група вітряних млинів. Їх своєрідні форми перегукуються з вітряками, встановленими в зонах. Таким чином сформована система локальних домінант, візуальних орієнтирів, що загалом створюють просторову цілісність музейної архітектурної експозиції.

Отже, вдале використання ландшафтних особливостей території та дотримання методичних засад пам'яткоохоронної науки дозволили сформувати архітектурно-етнографічне утворення, що історично достовірно віддзеркалює характерні особливості культурного середовища українського села XIX – поч. XX ст., відповідає сучасним вимогам функціональної естетичної організації музейних експозицій та загалом являє собою унікальний просторовий ансамбль, покликаний донести коріння національних традицій до нащадків.

Попривсілякі критичні зауваження, така форма збереження пам'яток традиційної культури як скансенобудівництво стала в Україні єдиною можливою системою охорони унікальних зразків народної творчості. Сьогодні, на відстані часу, з позицій сучасної пам'яткоохоронної методології, через такі категорії як автентичність та історичне середовище маємо проаналізувати та дати якісну оцінку здійсненим пам'яткоохоронним заходам, визначити сутність сформованого історичного середовища українських скансенів, їх значення в охороні національних культурних надбань та пропагуванні народних традицій.

Розгляд пам'яткоохоронних проблем через категорію історичного середовища виводується на мислення сприйняття історичного або традиційного сільського середовища як традиційно зумовленої системи просторової організації споруд, характерної для певного історико-етнографічного регіону, в поєднанні з природно-ландшафтним середовищем.

Грунтовне вивчення літературних джерел та поглиблені натурні дослідження традиційної забудови сільських поселень дають підстави твердити, що формувалися вони не довільно, а за певними принципами. Регіональні традиції, що склалися внаслідок відповідних історичних, соціальних та природних умов, не тільки знайшли свій відбиток у характері споруд, а й простежуються в забудові сільських дворів поселень. Традиційні прийоми планувальної організації двору, групи дворів чи

*Хата з с. Яришів Вінницької обл. XVIII ст.
Національний музей народної архітектури
та побуту в Києві*

*Фрагмент експозиції «Закарпаття» Національного
музею народної архітектури та побуту в Києві.*

*Покровська церква з с.Плоске Закарпатської обл. 1792.
Національний музей народної архітектури
та побуту в Києві*

поселень у цілому визначали просторову структуру або каркас середовища відповідного рівня. Так, просторова структура традиційного двору, що складався з розрізаних споруд – хати та господарських будівель, визначалася функціональними взаємозв'язками всіх об'єктів. Тобто всі будівлі двору, що утворювали його просторовий каркас, були пов'язані між собою й існували як цілісна система.

Просторова структура всього поселення визначалася передусім планувальною організацією житлової забудови, особливими громадськими спорудами, а також конкретним ландшафтним середовищем з наяв-

ними природно-кліматичними факторами та характером господарської діяльності селян. На відміну від двору, або навіть групи дворів, у формуванні просторової структури сільського поселення провідна роль належала природному середовищу – саме ландшафтні особливості значною мірою визначали характер сільської забудови конкретного поселення.

Переважаюча однотипність організації дворів, групи дворів і поселень у межах регіону, архітектурно-стилістична подібність селянських будівель, що ґрунтується на спільних регіональних архітектурно-будівельних традиціях, дозволяють дійти висновку про єдність принципів формування середовища в межах кожного історико-етнографічного регіону.

Кожне окремо взяте село формувалося відповідно до традиційних для історико-етнографічного регіону прийомів організації середовища та умовою конкретної місцевості і ландшафту. З іншого боку, під впливом природного середовища, кліматичних умов краю формувалися й стали традиційними типи історичних споруд, що визначають просторовий устрій поселення.

Отже, пам'ятка народного зодчества як об'єкт архітектурно-будівельної діяльності визначається приналежністю його до певного ландшафту. Відношення пам'ятки до середовища у даному випадку не стосується конкретного місця, а має опосередкований характер, і діалектична єдність середовища та пам'ятки зберігатиметься лише в межах відповідного історико-етнографічного регіону, що характеризується загалом спільними ознаками природно-ландшафтного та культурно-історичного середовища.

На цій основі доводимо висновок, що переміщення пам'яток традиційного будівництва за межі "рідних" для них історико-етнографічних регіонів призводить до втрати ними автентичності середовища. Напевне, поза таким середовищем буде неповним також образ пам'ятки – певною мірою неповноцінним з погляду історичної достовірності.

Відтак, у більшості випадків при створенні архітектурних експозицій музеїв просто неба, базовим принципом формування яких є переміщення пам'яток, маємо невідповідність природно-ландшафтного середовища. Чим більше просторова структура традиційного утворення визначалася ландшафтними особливостями місцевості, тим виразніше проглядатиметься така невідповідність. Якщо у традиційному дворі, де природне оточення суттєво впливає на формування середовища комплексної достовірності відтворення, вдається приховати автентичність будівель, то створити історично достовірну модель села чи навіть його фрагмента практично неможливо.

Отож, враховуючи викладене вище, можемо визначити архітектурно-етнографічну екс-

позицію будь-якого скансена як модель традиційного середовища з найбільш високим ступенем історичної достовірності моделювання традиційного двору.

Традиційний селянський двір як первинний структурний елемент сільської забудови, у якому функціонально поєднуються житлові будівлі господарського призначення, став визначальною експозиційною одиницею й музейного утворення. Але на час створення музейних експозицій скансенів практично жоден такий двір у цілосному вигляді, де б усі споруди відповідали критеріям пам'ятки експоната, незберігся. Тільки окремі споруди, які розрізняються цілілими різними садибами навіть селах регіону

і збереглися в автентичному стані, вдавалося виявити під час експедицій. Тому традиційні двори у системі музеїв відтворені суміщенням характерних для регіону автентичних будівель, виявлених у межах відповідного краю.

Створення мережі архітектурно-етнографічних музейних комплексів в Україні дало змогу зберегти близько 750 найхарактерніших будівель, десятків тисяч предметів матеріальної культури, організувати їх ефективну охорону й використання.

Основна особливість українських скансенів полягає в комплексності експонування пам'яток матеріальної культури, охороні їх у контексті відповідного оточення. Відтворені шляхом суміщення виявлених і доставлених до скансенів характерних для того чи іншого краю будівель, традиційні двори зберегли пам'яткову автентичність. Така система моделювання експозицій загалом дозволила забезпечити достовірність збереження традиційного середовища селянських дворів й відповідає вимогам сучасної пам'яткоохоронної методики.

Наповнення змодельованого простору, відповідно до притаманної йому функції, традиційними автентичними предметами побуту, іншими аксесуарами народної культури, образотворчості, а також проведення характерного благоустрою й озеленення садиб традиційною рослинністю – все це дозволило достовірно відтворити середовище і відповідно розкрити основні аспекти культурних традицій і життєвого устрою селян того чи іншого історико-етнографічного регіону.

Отже, скомпановані переважно з автентичних споруд та предметів побуту архітектурно-етнографічні утворення відзеркаляють багатовіковий досвід історичного розвитку українського народу, репрезентують його духовну культуру.

*Воскресенська церква з с.Кисоричі
Рівненської обл. 1789.*

*Національний музей народної архітектури
та побуту в Києві*

*Група вітряних млинів (вітряків) в експозиції
Національного музею народної архітектури
та побуту в Києві.*

Як зберегти національні традиції, скансени стали центрами вивчення, творчого використання сучасною практикою та популяризації народної культури, осередками духовного відродження глибинних традицій українського народу.

1. Гудченко З.С. Музеї народної архітектури України. – К.: Будівельник, 1981. – 136 с.
2. Верговский С.В. Коценке памятников народной архитектуры Украинского Полесья при создании архитектурной экспозиции «Полесье» Музея народной архитектуры и быта УССР: Тезисы докладов научной конференции «Музеи народной архитектуры и быта. Принципы создания, проблемы развития». – Киев, 1984.
3. Данилюк А.Г. Українська народна архітектура на крайовій виставці у Львові // Народна творчість та етнографія. – 1984. – № 1 – С. 50–52.
4. Прибега Л.В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України. – К.: Мистецтво, 1997. – 143 с., іл.
5. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.
6. Шмелев В.Г. Музеи под открытым небом. – К.: Наукова думка. 1983. – 118 с.

Ірина КОПОТЪ

кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри культури і мистецтв

Житомирського національного агроекологічного університету

КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЖИТОМИРА: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Українська національна культура творення – процес вельми складний. Упродовж багатьох років історії статус української культури неодноразово змінювався, оскільки змінювалися територія, державне підпорядкування, політична структура, а з ними – процеси і форми функціонування культури.

Сучасний музичний простір України – явище неоднозначне. У ньому маємо високий рівень «консерваторських» міст, що може бути порівняний з європейським, і, водночас, надзвичайну «строкатість» музичного життя регіонів – середніх і малих міст та містечок.

Уцій статті зроблено спробу викласти спостереження стосовно функціонування академічної музики в Житомирі. Музичну культуру центру колишньої Волинської губернії та обласного центру часів СРСР вивчали М. Хомичевський (Борис Тен), К. Шамаєва, В. Грабовський Л. Єршова, М. Костриця, Г. Мокрицький, Е. Дишнієва-Набедрик, О. Ходаковський, Н. Травкіна, С. Рудницька, А. Руда. Всі дослідники однак у визначенні високого рівня культурного і зокрема музичного життя Житомира в минулому. Однак сучасна культурна практика доводить, що нині місто переживає культурну кризу. Минули часи адміністративного тиску на культуру, а тепер організацією музичного життя майже ніхто не займається. Музиканти-виконавці чекають, коли буде створено, наприклад, оркестр, до якого їх запросять на роботу. Організатори музичного життя, зокрема обласне відділення Всеукраїнської національної музичної спілки, шкодують за «старим, добрим часом» і в нових умовах працювати не вміють. І одним, і другим мали б надати допомогу музикознавці, та бракує наукових спостережень і розвідок щодо функціонування академічної музики в умовах ринкових відносин.

Саме потреби практики зумовлена актуальність теми. Адже академічна музика має знайти нові форми функціонування в сучасному культурному просторі, в основі якого, як справедливо зазначає С. Зуєв, «усвідомлення в минулому провінційних і периферійних фрагментів ландшафту як самоцінних культурних локусів і прагнення задекларувати їх як культурні центри» [3, с 1].